

Fârâbî'nin İlimler Sınıflandırmasının Felsefi, Dini ve Aktüel Değeri

Hasan Hüseyin BİRCAN

Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Felsefe Bölümü,
Konya, Türkiye, hhbircan@erbakan.edu.tr (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Makale Bilgileri

ÖZ

Makale Geçmişi

Geliş: 13.09.2022
Kabul: 28.10.2022
Yayın: 31.12.2022

Anahtar Kelimeler:

Farabi,
İlimler,
Felsefe,
Mutluluk,
Din.

Kabul edilir ki, felsefenin değeri, sorunları görmek ve bu sorunlar için genel-geçer çözümler sunmak peşinde olmasıdır. Bu, ilimlerin sınıflandırılması örnekleri için de geçerlidir ve bu konuda esas olan “perspektif”tir ve bu perspektifin sorunun çözümü için sunduğu yaklaşımın genelliğidir. Dolayısıyla bu açıdan bakılırsa ve belli bir zaman ve mekânda üretilmiş/keşfedilmiş düşünceyi ve tecrübeyi birebir aktarmannın imkansızlığı da göz önüne alınırsa, tümel, sistemli, rasyonel, gerekçelendirilmeye çalışılmış, belli bir perspektife dayalı ve belli bir amaca matuf felsefi düşüncelerin aktüel değeri, felsefi mirasın bizim için teorik ve pratik yararı daha iyi anlaşılacaktır. İlimler sınıflandırılması ile ilgili birikim de böyledir. Burada görüşlerini ele almaya çalıştığımız Fârâbî, İslam felsefesinde ilimler sınıflandırması alanında kapsamlı ve sistematik bir düşünce ortaya koyan ve bu konuda İhsau'l-ulûm (İlimlerin Sayımı) adlı müstakil bir eser de yazan ilk İslâm filozofudur. Filozof bu konuya o kadar önem vermiştir ki, adını andığımız eseri yanında daha başka eserlerinde de konuya geniş oranda yer vermiştir. Öyle görülüyor ki, Fârâbî'nin ilimleri sınıflandırması, belli bir dünya görüşüne, belli bir bakış açısına ve belli bir pedagojiye dayanmakta ve belli bir amacı gerçekleştirme arzusuna dönük gözükmektedir. İşte burada biz, Fârâbî'nin çokça işlenmiş bu konudaki görüşlerini yeniden gündeme getirerek ve ilim, din ve felsefe hakkındaki görüşleri de göz önüne alınarak bugüne de ışık tutabilecek birtakım ufuklara sahip olup olmadığına bakmaya çalışacağız.

Philosophical, Religious and Actual Value of Al-Fârâbî's Classification of Science

Article Info

ABSTRACT

Article History

Received: 13.09.2022
Accepted: 28.10.2022
Published: 31.12.2022

Keywords:

Al- Fârâbî,
Sciences,
Philosophy,
Happiness,
Religion.

Admittedly, the value of philosophy is that it pursues finding the problems and offering universal solutions. That applies to the examples of classification of sciences and “perspective” matters in this subject, especially the general aspects of that perspective which offers a solution to the problem is essential. Thereby, the actual value of universal, systematic, rational, justified, perspective-based and purposeful philosophical thoughts; and the theoretical and practical benefit of philosophical heritage for us is better understood considering the impossibility of the direct transmission of thoughts and experiences which are produced/discovered in the particular time and space. This is also the case with the classification of sciences. Al-Fârâbî, whose thoughts we are focusing on in this article, is the first Islamic philosopher who extensively worked on the classification of sciences in the philosophy of Islam. As a systematic thinker, Al-Fârâbî wrote İhsau'l-ulûm (Enumeration of the Sciences) on this subject. However, the philosopher's contribution to the subject is not limited to that above-mentioned book, he wrote on this matter extensively in his other works. It suggests that Al- Fârâbî's classification of sciences rests upon a specific worldview and perspective besides a specific pedagogy, moreover, it seems to be driven by the desire to realise a specific aim. Al-Fârâbî's thoughts on this subject have been widely studied before, in this paper we revive his thoughts on science, religion and philosophy while seeking to see whether there are any horizons in his philosophy that could shed light on our days.

Atıf/Citation: Bircan, Hasan Hüseyin. “Fârâbî'nin İlimler Sınıflandırmasının Felsefi, Dini ve Aktüel Değeri”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 7 (Aralık 2022), 1-17. <https://doi.org/10.47702/sema.2022.20>

“This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)”

GİRİŞ

İlimlerin sınıflandırılması yapılırken daha çok ontoloji, epistemoloji ve teleoloji esas alınmakla birlikte, bu esas almakta idealist, realist, pozitivist ve benzeri bakış açıları yönlendirici olmaktadır. İlimlerin sınıflandırılmasında göze çarpan en ayırıcı hususlardan biri de Metafizığe yer verilip verilmemesi, veriliyorsa onun bu bağlamdaki yerinin ne olduğu ve buradan hareketle bilimler arasında bir bağın olup olmadığıdır. Söz gelimi günümüzde hâkim olan pozitivist ve materyalist bakışın yönlendirdiği sınıflandırmalarda Metafizığe yer olmadığı gibi teolojik bir perspektife de yer yoktur. Ayrıca neredeyse sayısızca alt disiplinlerden bahsedilmesine karşın dini ilimlere de neredeyse hiç yer verilmemektedir. Bu bakış açısında aslında ontolojik, hatta epistemolojik bir zemin de olmadığı için aynı varlık alanının konu edinen ilimler arasındaki bağ, irtibat da son derece zayıf gözükmektedir. Bunun en ilginç örneklerinden biri “modern tıp”tır. Bu irtibatsızlığın en önemli nedeni, göreceğimiz üzere, Fârâbî'ye bakılırsa, Metafizığın ihmal edilmesi ve takdir edilememesi ve en yüce amaç (el-gayetü'l-kusvâ) nosyonunun kaybedilmesidir. Bu ise her şeye sahip ve bir arada yaşadığına inanan ama mutsuz ve yalnız insanlar güruhunu doğurmuştur. Yani ilimler arasında bağ kuramayan bir düşünce insanları arasında da bir bağ kuramamaktadır.

Burada biz Fârâbî'nin ilimler ayrımı ve bu ayrım bağlamında ilim, din, felsefe hakkındaki gösterdiği kimi ufuklara dikkat çekmeye çalışacağız. Şüphesiz her filozof kendi döneminde karşılaştığı düşünsel sorunlarla uğraşmış ve bu sorunlara kendi düşünce perspektifinden çözümler sunmuştur. Bu çözümlerin o günkü sorunları ne kadar çözdüğü ayrı bir tartışma konusudur, ancak o gün için olduğu kadar bugün de bu çözümlerin dayandığı perspektifin bir anlamı olsa gerektir. Önemli olan bu noktadır ve zaten her yeni gelişen bir ilmin sınıflamaya dahil edilmesi her zaman tabiidir. Bu konuda demek istediğimiz ilimleri sınıflandırılırken esas olanın “perspektif” olduğudur. Dolayısıyla düşünceyi ve tecrübeyi birebir aktarmanın imkansızlığı göz önüne alınırsa, tümel, sistemli, rasyonel, gerekçelendirilmeye çalışılmış, belli bir perspektife dayalı ve belli bir amaca matuf felsefi düşüncelerin aktüel değeri; felsefi mirasın bizim için teorik ve pratik yararı daha iyi anlaşılacaktır. Eğer bu anlaşılırsa, bize göre, hiçbir felsefi mirasın sadece tarihin belli bir döneminde üretilmiş artık günümüze söyleyecek bir sözü olmayan bir bilgi yığınının, boş bir birikimden ibaret olmadığı anlaşılacaktır. İşte ilimler sınıflandırılması ile ilgili birikime de böyle bakılmalıdır.

Fârâbî, İslam felsefesinde ilimler sınıflandırması alanında kapsamlı ve sistematik bir düşünce ortaya koyan ve bu konuda *İhsau'l-ulûm (İlimlerin Sayımı)* adlı müstakil bir eser de yazan ilk İslâm filozofudur. Fârâbî bu konuya o kadar önem vermiştir ki, adını andığımız ilimlerin sayımıyla ilgili müstakil eseri yanında *et-Tenbîh alâ sebîli's-saâde (Mutluluk Yoluna Yönelme)* ve *Tahsilü's-saâde (Mutluluğun Kazanılması)*, *Kitâbü'l-mille* ve *Kitâbü'l-burhân* adlı eserlerinde de konuya geniş oranda yer vermiştir. Öyle görülüyor ki, Fârâbî'nin ilimleri sınıflandırması, belli bir dünya görüşüne, belli bir bakış açısına ve belli bir pedagojiye dayanmakta ve belli bir amacı gerçekleştirme arzusuna dönük gözükmektedir. İşte burada biz Fârâbî'nin çokça işlenmiş bu konudaki görüşlerini yeniden gündeme getirerek bunların bugüne de ışık tutabilecek yönlerinin olup-olmadığına dikkat çekmeye çalışacağız.

Ancak gerçekten de X. yüzyılda yapılmış bir ilimler sınıflandırmasını bugün mevzu etmenin anlamından bahsedilebilir mi? Modern dönemlerde baskın olan görüşe göre ilmî bilginin kriteri ölçülebilirlik, deneylebilirlik ve yararlılık olarak anlaşılırken ve Metafizik artık bir ilim hatta “felsefe” olarak görülmezken; Metafizigi en yüce ilim ve metafizik varlıkları “esas varlık” kabul edip bu ilim ve ontolojiden hareketle yapılmış bir ilim sınıflandırmasını ve “burhân”ı ilmî bilginin kesinlik kriteri olarak gören bir yaklaşımı tekraren gündeme getirmenin bir anlamı olabilir mi? Dinin ve dini bilginin hâkim olduğu bir vasatta “hâricî ilim” sayılan, İslam toplumuna “dışardan dahil edildiği” şeklinde en hafifinden itirazlara maruz kalan “felsefe” ve onun altında incelenen ilimlerde ısrar

etmenin anlamı nedir? Bilgiyi elde etmede “nakli” esas alan bir düşünce ortamında “akla” yer açmanın amacı ne olabilir? İlimleri “dînî ve felsefî” ya da “vahyî ve aklî” gibi ayrımlar yapmanın faydasından bahsedilebilir mi? Kısaca felsefesiz “dini ilim”, hatta “ilim” olur mu?

Burada belki bütün bu soruların cevabı verilemeyecektir ancak, filozofun bakış açısının, sisteminin, felsefe, din ve ilim tasavvurunun kimi yönlerine, bu soruları da akılda tutarak ilimler tasnifi üzerinden dikkat çekmek, bugünkü düşünsel karmaşadan çıkmak adına bir katkı sunabileceğini düşünmekteyiz. Zira ilimler sınıflaması, özellikle Fârâbî söz konusu olduğunda, filozofun aynı zamanda ontoloji, epistemoloji ve değerler alanına nasıl baktığını anlamamamıza çok önemli bir katkı sunduğu gibi, onun felsefe ve dinden ne anladığını ve bu ikisi arasında ne tür bir ilişki kurulabileceğini de ele veren bir sistem gibi gözükmektedir.

1. İlimler Sınıflandırılmasında Esas Alınan Kriterler

Hemen belirtelim ki Fârâbî'nin varlık (ontoloji) hakkındaki görüşleri, bilgi (epistemoloji), değer (aksiyoloji) ve amaç/gaye (teleoloji) alanlarındaki görüşlerine istikamet vermiştir. Dolayısıyla onun bilgi, değer ve amaç hakkındaki görüşlerini belirleyen ontolojik bakış olduğu için, onun sınıflandırmasına esas perspektifi de varlık anlayışı vermektedir. Başka bir ifadeyle Fârâbî, ilimleri sınıflandırırken üç kritere; ontolojik, epistemolojik ve teleolojik kriterlerine değişik bağlamlarda ve eserlerinde baş vurmuşsa da onun sınıflandırmasını asıl belirleyen ontolojik perspektif olmuştur. Bu kriterin nasıl yönlendirici olduğuna kısaca bakacak olursak, ne demek istediğimizi daha iyi ifade etmiş olacağız.

1.2. Ontolojik Kriter

Ontolojik perspektifin esasını varlığın mahiyeti ve varlık hiyerarşisi (*merâtibü'l-mevcûdât*) hakkındaki görüşler, bu görüşlerin esasını da Tanrı, alem ve Tanrı-alem ilişkisi; Fârâbî özelinde bütün bunların işlendiği “südûr öğretisi” teşkil eder. Tabi ki burada bu öğretinin detaylarına falan girilecek değildir. Sadece bunu hatırlatarak Fârâbî'nin sınıflandırmasında ontolojinin nasıl belirleyici olduğuyla ilgili betimlemelerini istiyoruz. Ona göre ilimler konu edindiği varlık alanına ve konusunun hallerine bakılarak sınıflandırılırlar. Filozofun kendi sözleriyle, “Sanatlar ve ilimler konularıyla farklılaşırlar. Konular ise ya durumlarıyla ya da zatlarıyla farklılaşırlar. Zatlarıyla farklılaşan konulara örnek, Aritmetiğin (*sınâatü'l-adet*) konusuyla Geometrinin (*el-hendese*) ve Doğa İlminin/Fiziğin (*el-ilmü't-tabii'*) konusudur. Konuların halleriyle farklılaştığı ilimlerin/sanatların konularının bir kısmında biri diğerinin altındadır, bir kısmında biri diğerinin parçasıdır ve bir kısmı da biri ne diğerinin altında ne de onun parçasıdır. Sanatın konusu gerçekte başka bir sanatın konusunun bir türü olduğunda sanat o sanatın parçası olur... Sanatın konusu başka bir sanatın konusundan daha özel olduğunda [konusu daha özel olan sanat, konusu daha genel olan] o sanatın altına girer.”¹ Bu demektir ki, her biri belli bir varlığı konu edinen ilimler bu varlıkların dahil edildiği ontolojik hiyerarşiye bakılarak sınıflara ayrılmaktadır.

Diğer taraftan siyaset ve ahlâk gibi amelî ilimlerin konusu insanın üzerinde eylem yapma imkânı olan şeylerdir. O halde Fârâbî ilimleri amelî ve nazarî olarak ikiye ayırırken *bile* kriter olarak ontolojiden yani ilimlerin konusu olan varlıktan hareket etmektedir. Durumun böyle olduğunu, yani sınıflandırmada ontolojik kriterin etkili olduğunu Fârâbî'nin felsefi sistemine bütünsel bir bakış açısıyla baktığımızda daha açık bir şekilde görebiliriz. Yine bunu, onun “siyasete dair” yazdığı eserlere ontolojiyle başlamasından da anlamamız mümkündür. Örneğin *es-Siyâsetü'l-medeniyye* ve *el-Medînetü'l-fâzilâ* adlı eserlerinin ilk yarılıarı varlık ve varlık hiyerarşisine ayrılmıştır. Hatta *es-*

¹ Fârâbî, Ebû Nasr, *Kitâbü'l-burhân*, çev. Ömer Türker – Ömer Mahir Alper (İstanbul: Klasik Yayınları 2008), 40.

Siyâsetü'l-medeniyye'nin bir diğer adı *Mebâdiü'l-mevcûdât*'tır. Bu demektir ki, kısaca Fârâbî, ontolojik görüşlerinden hareketle siyasete, epistemolojiye ve diğer alanlara dair sistemini kurmuştur.² Dolayısıyla bu yaklaşım onun ilimleri sınıflandırmasına da yansımıştır.

Fârâbî'nin gördüğü ontolojik hiyerarşi, adı geçen eserlerine bakılırsa,³ en yetkinden en az yetkine şöyledir: 1. Cisim olmayan, cisimde de bulunmayan varlıklar, 2. Cisim olmamakla birlikte bir cisimle birlikte bulunan varlıklar ve 3. Cismanî varlıklar. Bu üç genel kısma ayrılan varlıklar da kendi içinde bir hiyerarşik düzen içindedirler. Cisim olmayan ve cisimde de bulunmayan varlıklar İlk Sebep (Tanrı), İkinci Sebepler (semavî akıllar ve melekler) ve Faal Akıl'dır. Cisim olmayan ama cisimde bulunan varlıklar ise nefis (semavî nefis, insanî nefis, hayvanî nefis ve nebatî nefis), suret ve maddedir. Cismanî varlıklar ise; semavî cisimler, insanlar (hayvan-ı nâtık), hayvanlar (hayvan-ı gayr-ı nâtık), bitkiler, madenler dört unsurdur ve ilk maddedir. Söz konusu varlık şemasında Tanrı (Teoloji), gayri cismanî cevherler (Metafizik), hususen insan nefsi (Metafizik Psikoloji), cismanî cevherler (Tabiiyyât; Fizik ilimler), cismanî cevherlerin kemiyete dair gerçekliği (Matematik ilimler), madenler (İlmü'l-meâdin; Minaroloji), bitkiler (İlmü'n-nebât; Botanik), hayvanlar (İlmü'l-hayevân; Zooloji), bitkiler (İlmü'n-nebât; Botanik), insan (İlmü'n-nefis, yani meleke psikolojisi, ahlâk ve siyaset ilmi) şeklinde belirlenen ontolojik mertebelerin her biri parantez içinde zikredilen muayyen ilimlerin mevzularını teşkil etmektedir. Fârâbî, "esnâfü'l-mevcûdât" dediği tek tek varlık alanları ile "esnâfü'l-ulûm" dediği tek tek ilimler arasındaki tekabüliyeti açık bir şekilde vurgulamakta; ilimler tasnifinin bu kritere göre yapıldığını ima etmektedir.⁴

Böylece Fârâbî ilimleri sınıflandırırken varlıklar arasında gördüğü hiyerarşiden hareket etmiştir. Erbabının malumudur ki, Fârâbî, "siyâset felsefesi ile ilgili eserlerine de genellikle ontoloji ile başlar. Öyle görünüyor ki bunun başlıca sebebi onun âlemdeki varlıklar arasında hiyerarşik bir yapı bulunduğuna ve bu yapının siyâsî yapı ile yakından bir ilişkisinin olduğuna inanmasıdır."⁵ O, açıkça âlemdeki gördüğü varlık hiyerarşisine göre toplumun/devletin kurulmasını önerir.⁶

Buna göre kısaca Fârâbî, her bir ilmin bir varlık alanına konu edindiğini söyleyerek "varlık hiyerarşisi" ile "ilimlerin sınıflarını" tekabül ettirmiştir. Bu tekabüliyet aynı zamanda ilimlerin hiyerarşisini de belirlemektedir. Buna göre bir ilmin konu edindiği varlık, derece bakımından ne kadar yüce ise, o ilmin sınıflandırmadaki mertebesi de o oranda yücedir. Bu nedenle Fârâbî'ye göre ilimler hiyerarşisinin en tepesinde Metafizik vardır; zira o en yüce varlık'ı ve en yüce varlıkları konu edinir.

1.2. Epistemolojik Kriter

Fârâbî, başka bir bağlamda yine ontolojik kriterden hareket etmekle birlikte asıl amacı epistemolojiye ve epistemolojik kritere vurgu yapıp bu sefer ilimlerin gayelerini de göz önüne alarak ilimleri şöyle bir ayırma tabi tutmaktadır: Yine kendi ifadeleriyle, "Sanatlar ve ilimler iki sınıftır. Birincisi mutlak olarak şey ve mevcut, bir ve çok gibi konusu tümel olan sınıftır. İkincisi ise sayı ve büyüklük gibi konusu daha özel olan mevcutlar olan sınıftır. Konusu tümel olan sanatlardan biri Hikmet (*el-Hikme*) yani Metafiziktir (*el-felsefetü'l-ülâ*), biri Cedeldir ve biri de Safsatadır. Bu üç sanat birbirinden ilkeler, araştırma tarzı, bilgi miktarı ve amaçla ayrılırlar. Metafiziğin ilkeleri (*mebâdî*) kesin (*yakînî*) öncüllerdir; araştırma tarzı şeylerin bütün yönlerden düşünülmesidir; bilgi miktarı şeyin

² Bk. Fârâbî, Ebû Nasr, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, çev. Mehmet Aydın, Abdulkadir Şener, M. Rami Ayas (İstanbul: Kültür bakanlığı Yayınları, 1980); Fârâbî, *İdeal Devlet (el-Medînetü'l-fâzilâ)*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Divan Kitap, 2013).

³ Bk. Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, 1vd.; Fârâbî, *İdeal Devlet*, 33vd.

⁴ İlhan Kutluer, *İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru* (İstanbul: İz Yayınları, 1996), 158-160.

⁵ Fatih Toktaş, "Fârâbî'nin *Kitâbü'l-Mille* Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi", *Divân* 2002/1, 248.

⁶ Hasan Hüseyin Bircan, *İslam Felsefesinde Mutluluk* (Konya: Çizgi Yayınları 2020), 378.

doğasının insanın bilmesine imkân verdiği ölçüde insanın şeyi bilmede ulaşabileceği en son sınıra ulaşmasıdır; amacı ise bütün mevcutların en uzak sebeplerini bilmektir. Cedelin ilkeleri meşhur ve meşhur gibi işlev gören görüşlerdir; araştırma tarzı şey bir insan tarafından kabul edildiğinde ona karşı meşhur bir şekilde inatlaşma (muâne) yapılabilmesi yönünden ve böyle bir inat yerinin şeyden giderilmesi yönünden şeyin düşünülmesidir. Cedelin şeyi bilme miktarı genel meşhur bilgilerdir. Bu bilgi, tasdikte kesine yakın veya kesine yakın gibi işlev gören bilgidir, tasavvurda ise şeyi bazen bir durumda bazen de o durumun zıddında hayal edildiği tahayyüldür. Cedelin gayesi iki şeyden biridir: ya şeyin ispat ve iptalinde alıştırma yapmaktır ya da şey hakkında derinlemesine değil de genel olarak (avâmî) araştırma yapan iki kişinin güçleri bakımından sözün temellendirilmesidir ki, böylece inatça daha zor olanına veya daha az olanına inanılmasın. Safsatanın ilkeleri gerçekte meşhur olamadığı halde meşhur olduğu zannedilen öncüllerdir. Araştırma tarzı, şeyden saptıracak veya şeyde mugalataya düşürecek şeyin talep edilmesi ve hasmı zannî bir galiplikle yenmeyi sağlayabilecek şeyin araştırılmasıdır. Bilgi ölçüsü daha önce saydığımız yanıltıcı şeylerin gerçekleştirdiği, hakikatten sapmış bilgidir. Gayesi, safsatanın hikmet ve ilimlerde üstün olduğunun, ayırtırmaya muktedir olduğunun ve hakikati destekleme ve batıla karşı direnme kudretine sahip olduğunun zannedilmesi ile onun yetkin ve başkalarının eksik olduğunun zannedilmesidir.”⁷

Küllî ilimleri, konularının böyle ayırdığını belirten ve bu ayırımın gerekçelerini yukarıdaki gibi açıklayan Fârâbî'ye göre konuları özel (*hâss*) olan ilimler Matematik, Fizik; Siyaset (*ilmü'l-medeni*) ve Ahlâk gibi tikel ilimlerdir. Buna göre küllî ilimler mutlak olarak ortak ilkeleri kullanırken tikel ilimler söylenen tarzda mahsus ortak ilkeleri kullanır. Tikel ilimlerde kullanılan ortak öncüller, her iki parçasıyla da yani konusu ve yüklemiyle de özeldirler. Çünkü bunların her bir parçası da ilimin konusuna birincil olarak nispet edilmektedir.⁸ “... Tikel sanatların matlupları sanatı konusuna birincil olarak nispet edilmeyen arazların bulunması gerektiğinden...” “tikel ilim ve sanatların bir kısmının ilk konusu birdir, bir kısmının ise ilk konusu birden çoktur. İlk konusu bir olanların örneği Aritmetik, ilk konusu birden çok olanların örneği ise Geometridir.”⁹ Tikel ilimlerin içerdiği ilk konular ya da birincil konular (*el-mevzûâtü'l-evvel*), cinsdeş (*mütecânis*) olması gerekir. Cinsdeş de bir yönden birdir. Cinsdeş olan ilk konuların bir kısmı birbirlerine olan nispetin tek bir nispet olması nedeniyle cinsdeştirler. Buna örnek Geometrinin konularıdır. Çünkü noktanın çizgiye nispeti, çizginin yüzeye ve yüzeyin cisme nispeti gibidir. Bir kısmı da bir şeyin -ki bu, sanatın kuşattığı şeylerde gözetilen en yüce gayedir- yetkinleştirilebilmesi için yardımlaşmaları veya türlerin yardımlaşması nedeniyle cinsdeştirler. Bu da siyaset ilminin (*el-ilmü'l-medeni*) konuları gibidir. Çünkü bunlar mutluluğun kazanılmasında yardımlaşmaları nedeniyle cinsdeştirler. Böylesi bir durum, bu sanatların dışındaki sanatlarda da olabilir. Buna örnek tıp sanatının konularıdır. Tıp sanatının konularının tamamı, insanın sağlıklı olması için yardımlaşır. Onlar bu yönden cinsdeştirler. Ayrıca tek bir ilkeden olmaları sebebiyle de cinsdeştirler.¹⁰

Anlaşılacağı üzere her ilim ele aldığı konuyu belli bir yönetime bağlı kalarak açıklamaktadır. Dolayısıyla epistemolojik kriterde ilmin elde edildiği kaynak ve kesin bilgiyi verecek yöntem dikkate alındığına göre, anlaşılan odur ki, bilginin kaynağı “akıl”dır ve kesinliğinin ölçütü de “burhânî” yöntemdir. Bu nedenle “Burhân” metodolojik bakımdan “ilmiliğin”, epistemolojik bakımdan “kesinliğin” kriteridir. Bu nedenle burhân teorisini bütün metodolojik ve epistemolojik muhtevasıyla ortaya koymayı başaran Fârâbî'ye göre bütün sayılan ilimler burhânî olmalıdır. İşte bu gereklilikten dolayı burhân, aklın yetkinliğini belirleyen bir ölçü olduğu gibi aynı zamanda felsefi ilimler

⁷ Fârâbî, *Kitâbü'l-burhân*, 38-39.

⁸ Fârâbî, *Kitâbü'l-burhân*, 39.

⁹ Fârâbî, *Kitâbü'l-burhân*, 39.

¹⁰ Fârâbî, *Kitâbü'l-burhân*, 40.

sistemindeki hiyerarşiyi de belirleyen metodolojik bir ilkedir.¹¹ Nitekim ilimler, Fârâbî'nin yaklaşımında bu ilkeye göre de sınıflandırılmış olurlar.

1.3. Gaye/Amaç Kriteri

Gaye kriterine gelince, buna göre ilimler varmak istediği, elde etmek istediği, başarmak istediği gayeye göre bir sınıflandırılmaya tabi tutulmaktadır. Bu anlamda ilimler iyiyi, faydayı ya da başka bir şeyi amaç edinebilirler ve buna göre felsefeye dahil olurlar ya da dışında tutulurlar. Fârâbî'ye göre felsefe her şeyden önce “iyi ayırt etme”yle tahsil edilebilir. İyi ayırt etme, kendisiyle, insanın bilmesi mümkün olan her şey hakkında bilgi elde ettiğimiz ve bilgi sahibi olduğumuz şeydir. İnsanın bilmesi mümkün olan şeyler iki çeşittir: Birincisi Tanrı'nın bir olduğunu ve “duyulur şeyler”den çoğunun sebeplerini bilmemiz gibi, insanın sadece ve sadece bilebildiği fakat yapamadığı şeylerdir. Diğeri anne ve babaya itaat etmenin iyi, ihanet etmenin kötü, adaletin iyi olduğunu bilmemiz ve doktorun sağlık kazandıran şeyi bilmesi gibi bilinen ve yapılan şeylerdir. Özelliği bilinmek ve yapılmak olan şeyin yetkinliği yapılmaktır. Bu şeylerle ilgili bilgi fiille elde edilmediğinde geçersiz ve faydasızdır. Özelliği bilinmek olup insan tarafından yapılmak olmayan şeyin yetkinliği sadece bilinmektir. Bu iki türden her birisini ihtiva eden sanatlar/ilimler vardır.¹²

Buradan hareketle Fârâbî, konuyla ilgili olarak *Mutluluk Yoluna Yönelme (Tenbîh alâ sebîli's-saâde)*'de şöyle demektedir: “İlimler/sanatlar iki çeşittir: Birincisi amacı ‘iyi’yi elde etmek olan [ilimler], ikincisi de amacı ‘faydalı’yı elde etmek olan [ilimler]. Amacı sadece ‘iyi’yi elde etmek olan [ilimler], hiç şüphesiz ‘felsefe’ ve ‘beşerî hikmet’ diye adlandırılır. ‘Faydalı’yı amaçlayan ilimlerin hiçbirisine elbette ‘hikmet’ adı verilmez. Fakat onlardan bazıları felsefeye benzetilmek suretiyle bazen bu isimle adlandırılmıştır.”¹³ “İyi”nin ise biri sadece “bilgi” diğeri ise “bilgi ve fiil” olmak üzere iki çeşit olduğunu söyleyerek felsefe sanatının da buna göre iki çeşit olması gerektiğini belirtir. Birinci grup felsefî sanatlar, insanın kendisinin yapamayacağı varlıklarla ilgili bilgi elde edilmesini sağlar; buna “nazari/teorik felsefe” adı verilir. İkinci grup felsefî ilimlerin özelliği yapılmak olan şeylerle ilgili bilginin ve onların iyi olanını yapma gücünün elde edilmesini sağlar; buna da “amelî/pratik felsefe” ve “siyasî felsefe” adı verilir.”¹⁴

Nazari felsefe Matematik, Fizik ve Metafizik olmak üzere üç tür ilimden ibarettir. Bu üç ilimden her birisi, özelliği sadece bilinmek olan bir varlık türünü kapsar. O halde özelliği sadece bilinmek olan varlık türü üçtür.¹⁵ Bu ilimlerin alt disiplinleri vardır ve onlara aşağıda değinilecektir.

Siyasî felsefe iki türdür: Birincisi “Ahlâk sanatı” adı verilen ilimdir ki, bu ilim, iyi fiiller, iyi fiillin kendisinden meydana geldiği ahlâk ve onları elde etme gücü hakkında bilgi edinmemizi ve iyi şeylerin bizim olmasını sağlar. İkincisi ise “Siyaset ilmi” adı verilen ilimdir ki, bu ilim, şehir halkı için iyi şeyleri meydana getirme ve koruma gücü ile ilgili bilgiyi kapsar ve iyi şeylerin meydana gelmesini sağlar.¹⁶

Fârâbî'nin nazarında ‘En yüksek iyi’ ve ‘en yüce gaye’ gerçek mutluluktur (*es-saâdetü'l-kusvâ*). Bu mutluluğun elde edilmesi için yararlı olan her şey ‘iyi’dir. Ancak bu iyilik, fiillerin özünden değil, mutluluk için yararlı olmalarındandır. Herhangi bir şekilde mutluluğa giden yolu

¹¹ Kutluer, *İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, 179-180.

¹² Fârâbî, Ebû Nasr, *Mutluluk Yoluna Yönelme (Tenbîh alâ sebîli's-saâde)*, çev. Hanifi Özcan (İzmir: Anadolu Matbaacılık, 1993), 49-50.

¹³ Fârâbî, *Mutluluk Yoluna Yönelme*, 51.

¹⁴ Fârâbî, *Mutluluk Yoluna Yönelme*, 52.

¹⁵ Fârâbî, *Mutluluk Yoluna Yönelme*, 52.

¹⁶ Fârâbî, *Mutluluk Yoluna Yönelme*, 52.

engelleyen her şey de 'kötü'dür.'¹⁷ İşte filozofa göre “Biz mutluluğa ancak iyi şeyler bizim olunca ulaştığımız ve iyi şeyler de ancak felsefe sanatıyla bizim olduğuna göre, o halde felsefenin zorunlu olarak kendisiyle mutluluğa erişilen şey olması gerekir.”¹⁸ Ve belirtildiği gibi bu, felsefenin gayesini ve dolayısıyla felsefi ilimlerin sınıflarını da belirleyen bir kriter olarak karşımıza çıkmaktadır.

Burada Fârâbî felsefenin elde edilmesinin ya da tahsilinin ancak “iyi ayırt etme” (temyîz) ve “yetkin bir zihin/akıl” ile mümkün olduğunu vurgular. Böyle bir akıl gücünün de ancak Mantık sanatının kazanımıyla başlayabileceğinde ısrar ederek bu bağlamda Mantığı bir “alet” değil de ilimlerden bir ilim olarak gördüğünü ihsas ettirir. Mantık sanatının bu ismi alması, insanın “akıl gücünün” (nâtik) yetkinleşmesine vasıta olduğu içindir. “Konuşmaya ve dil ile ifade etmeye” de aynı kökten “nutuk” denilmesinden hareket ederek Mantık'tan “Dil ilmine/Gramere” (nahiv) geçiş yapar ve ikisinin benzer ve farklı yönleri üzerinde durur.¹⁹ Bu konuyla ilgili olarak filozof şöyle demektedir: “Gramer sanatı ile Mantık sanatı arasında bir benzerlik vardır. Gramer sanatı konuştuğumuz şeyin doğruluğuyla ilgili bilgi ve ana dilini konuşan bir kimse alışkanlığıyla doğru konuşma gücünü verir. Mantık sanatı ise akıl ile kavranılan şeyin doğruluğuyla ilgili bilgi ve kavranılan şeyde doğruluğu elde etme gücü verir. Tıpkı Gramer sanatının, ana dilini konuşan bir kimse alışkanlığıyla doğru telaffuz edecek şekilde, dili düzelttiği gibi, Mantık sanatı da her şeyin doğrusunu akıl ile kavrayacak şekilde zihni düzeltir. Kısaca Gramer sanatı ile lafızlar arasındaki ilişki mantık sanatı ile akdedilirler arasındaki ilişkiye benzer. İşte onlar arasında benzerlik budur. Onlardan birinin diğerinin yerine geçmesi veya birinin diğerine dahil olması doğru değildir.”²⁰

Böylece burada yani *Mutluluk Yoluna Yönelme*'de ilimler 1. Mantık, 2. Gramer, 3. Teorik ilimler ve 4. Patrik ya da Medeni ilimler şeklinde ayrılır ve onların alt dallarından bazılarına, maksadı hasıl edecek tarzda değinilir. Bütün bu ilimlerin doğrudan ya da dolaylı temel amacı “iyi” (hayr) ve “en yüce mutluluk”tur. Dolayısıyla filozof burada ilimlerle bu yönden ilgilenmiştir. Yani kendi ifadesiyle burada ilimlerden “Mutluluğa nasıl ulaşılacağı, mutluluk yoluna nasıl yönelineceği, hangi aşamada neye yönelmemiz gerektiği ve hangi aşamanın ilk aşama olduğu”nu belirtmek için bahsetmiştir. Bunların detaylarını; hangi aşamada hangi ilme nasıl yönelmesi gerektiğinin detaylı bir açıklamasını ise *Tahsîlü's-saâde (Mutluluğun Kazanılması)* adlı eserinde vermektedir. Bununla birlikte bu eserde yanı sıra zamanda bilimlerin “tazammunlarına”, her bir ilimle hangi erdemlerin ve bu erdemlerin de hangi sıraya göre kazanılması gerektiğine dair geniş ve sistemli görüşler vardır. Yine burada ilimlerin sıra ve hiyerarşisini görmek mümkün olduğu gibi onlar arasında, amacın gerçekleşmesi adına sıkı bir irtibatın kurulduğunu da görmek mümkündür.²¹

2. Nispet Bakımından İlimler

Fârâbî'ye göre ilimlerin bir sınıfı sadece ve sadece “teoriye, teorik akla” (en-nazar) nispet edilir; bir sınıfı ise sadece ve sadece “pratiğe, amelî akla” (el-amel) nispet edilir; bir sınıfı ise ikisine birden nispet edilir.²² Filozof bunu şöyle açıklamaktadır: Bu ilim sınıflarından hiçbiri bilgiden yoksun değildir. Bunlardan yalnızca teoriye/nazara nispet edilen ilimler içerdiği şeylerden sadece bilgiyle sınırlıdır ve bilgi, onların en yüce gayesidir. Yalnızca pratiğe/amele nispet edilen ilimlerin amacı (maksad) ameldir ve bilinme özelliğine sahip şeyi bilmekle yetinmek değildir. Bu sanatlarda en az bilgi, insan zihninde, yapılması mümkün olan şey hakkında yalnızca eylemin insandan çıkacağı ölçüde

¹⁷ Bk. Bircan, *İslam Felsefesinde Mutluluk*, 76.

¹⁸ Fârâbî, *Mutluluk Yoluna Yönelme*, 52.

¹⁹ Fârâbî, *Mutluluk Yoluna Yönelme*, 55-56.

²⁰ Fârâbî, *Mutluluk Yoluna Yönelme*, 56.

²¹ Bk. Fârâbî, *Mutluluğun Kazanılması (Tahsîlü's-saâde)*, çev. Ahmet Arslan (Ankara: Divan Kitap, 2012), 51vd.; Bircan, *İslam Felsefesinde Mutluluk*, 139-171.

²² Bk. Fârâbî, *Kitâbü'l-burhân*, 40; Fârâbî, *Mutluluk Yoluna Yönelme*, 49-50.

bir *resm* oluşmasıdır. Ancak insan o şeye dair zihninde resmolun sureti dile getiremeyebilir. Bu sanatların çoğu, yalnızca tecrübeyle oluşur ve çoğunda da yalnız tecrübe yetmez. Fakat ister dile getirilsin isterse de dile getirilmesin ve ister tecrübeyle oluşsun isterse de kıyasla oluşsun bu sanatın bilgileri, amele yönelik istidatla birliktedir. İşte nazarî bilgilerle amelî bilgiler arasında fark budur. Çünkü nazarî bilgiler, amele yönelik bir istidatla sadece arazî olarak birlikte olabilir. Ancak insan amelî bilgide onu ifade edebilecek bir seviyeye ulaştığında onu sözle de öğretebilir; bu seviyeye ulaşmadığında ise onu öğretmesi yalnızca örneklemeyle olur.²³

Nazarî ilimlere gelince bunların bilgilerinin tamamı dile getirilebilecek durumda olmalıdır ve amele doğru hazırlayıcı değildir. Bu ilimlerin birbirlerinden üstünlükleri, tasavvurların miktarlarındadır. Çünkü her nazarî sanat, o ilimde yetecek kadar bir tasavvur miktarına ve bir tarza sahiptir. Özellikle de araştırılması ve incelenmesi ortak olan şeylerin tasavvurlarında durum böyledir. Buna örnek uzunlukların ve cisimlerin incelenmesinde Matematiğin Fizik ilmine ortak olmasıdır. Çünkü bu iki ilimden her birinde aynı şey farklı tarzda tahayyül edilir.²⁴

Kısaca bilgiye ve insanın bilgiyi elde etme gücüne nispetleri bakımından ilimler ikiye ayrılır: Birincisi bize sadece bilinecek olan şeyin bilgisini sağlar. Diğeri ise bize yapılması mümkün olan şeyin bilgisini ve onu yapma kuvvetini verir.²⁵ Nasıl ki insanın bilgiyi kazanma gücü olan “akıl gücü”nün (en-nefsü'n-nâtika) teorik ve pratik yanı var ise, bu “teorik akıl” ve “pratik akıl” diye adlandırılan güçlerle, amacı iyi olmak şartıyla elde edilen bu bilgiler de en genel olarak “teorik ilimler” ve “pratik ilimler” olarak ikiye ayrılırlar ve diğeri disiplinler bunların altında sıralanırlar.

3. İlimlerin Mahiyeti

En azından bir kısmını gördüğümüz üzere, Fârâbî, çeşitli eserlerinde ilimlerden bahsetmiş, ancak bunlara eserin temel konusuyla alakaları bakımından farklı amaçlarla yaklaşmıştır. Bu yaklaşım, filozofun sanki her eserinde farklı bir ilimler sınıflandırması yaptığı gibi bir anlayışı doğurmaktadır. Çünkü konuyu ele aldığı eserlerinde bazı ilimler aynıyla tekrar edilirken bazı ilimlere ise tek bir eserinde değinmektedir. Bazı eserlerinde ise ilimlerin kendisinden değil kazandırdığı “iyi”ler üzerinden bir değerlendirme yapmaktadır. Kısaca buralarda maksadını hasıl edecek şekilde ilimleri saymış ve onların neye göre ve niçin sınıflara ayrılması gerektiğini gerekçelendirmiştir. Başka bir ifadeyle Fârâbî, bize göre yukarıda belirginleştirmeye çalıştığımız üzere, temelde o eserin konusunun daha iyi anlaşılması ve o konuyu ele alan ilmi netleştirmek için değişik eserlerinde *farklı* ilimlerin tasnifini yapmıştır. Ancak denebilir ki onun sınıflandırmasını asıl, esas aldığı bütün kriterlere de cevap verir gözükürken “teorik ilimler” ve “pratik ilimler” şeklindeki temel ayırım üzerine bina edilmektedir. Dolayısıyla adı geçen ve yukarıda gördüğümüz “sınıflamaları” tam bir sınıflama ve oralarda bahsedilen “içerikleri” de bütün yönlerden verilmiş içerikler olarak görmemek gerekmektedir.

Bilindiği gibi, Fârâbî, bütün ilimlerin mahiyetlerini vermek ve belli bir orijinaliteye sahip bir ilimler sınıflaması da yaptığı bir müstakil eser de yazmıştır. Bu eser, kendinden sonraki düşünörlere de ilham kaynağı olmuş *İlimlerin Sayımı (İhsâu'l-ulûm)*'dir. Bu eserde yukarıda adı geçen bütün ilimler sayılmakla birlikte iki önemli farklılık da vardır. Bunlardan biri eserde müstakil bir Ahlâk ilminden bahsedilmemektedir; bu ilmin yukarıda gördüğümüz içeriğine Siyaset ilmi içinde değinmektedir. Diğeri ise Fıkıh ve Kelâm ilmini felsefenin altında pratik ilimler içine dahil etmesidir ki, bu çok daha önemli bir farklılıktır. Biz burada bu iki ilimle ilgili olarak niçin böyle bir tercih yapıldığının detaylarına girmeyeceğiz. Zira bu konuda özellikle Türk araştırmacılar tarafından yetkin çalışmalar

²³ Fârâbî, *Kitâbü'l-burhân*, 48.

²⁴ Fârâbî, *Kitâbü'l-burhân*, 48.

²⁵ Fârâbî, *Mutluluk Yoluna Yönelme*, 50.

yapılmıştır.²⁶ Biz ise bu eserden hareketle Fârâbî'nin ilimlerin mahiyeti hakkındaki görüşlerine kısaca değinmekle yetineceğiz. Bunun bazı önemli gördüğümüz yönlerini ise “Sonuç”ta değerlendirmeye çalışacağız.

Fârâbî, adı geçen eserin hemen girişinde bu kitabı niçin yazdığını şöyle belirtmektedir: “Bu kitapta zamanımızdaki ilimleri teker teker saymak, bu ilimlerden her birinin içerdiği bütünlerle onlar arasında [daha küçük] bölümleri olanların bu bölümlerini, bu bölümlerin her birinin içerdiği bütünleri bildirmek istedik.”²⁷ Tekrar edecek olursak eserin yazılışının asıl amacı, filozofun kendi zamanındaki ilimleri teker teker saymak ve ilimlerin mahiyetleri hakkında okuyucuya bilgi vermektir. Böylece, filozofa göre, sayılan ilimleri öğrenmek isteyen ve bu amaçla bu kitaba bakan bir insan, nasıl bir işe giriştiğini, neyi incelediğini ve bu incelemenin kendisine ne faydası olacağını, bütün bunlardan ne kazanacağını, hangi üstünlüğü elde edeceğini öğrenir. Bu öğrenmenin sonucu, kendisine yöneldiği ilme körü körüne ve bilgisizce değil, bilgi ve bilinçle yönelmesi olacaktır. Yine bu kitap sayesinde, ilimlerin mahiyetini kavradıktan sonra, söz konusu ilimlerden herhangi birisinde aslında öyle olmadığı halde bilgisi olduğunu ileri süren kişilerin ortaya çıkarılması mümkün olacaktır.²⁸

Anlaşılan o ki Fârâbî, bu eserdeki asıl ve öncelikli amacı didaktiktir. Ancak eserin ilimler hakkında sadece bir bilgi verme veya ilimleri tanıtmaya görevi yapmadığı, aynı grupta yer alan benzeri eserleri gibi bu eserin de aynı zamanda onun kendi felsefesi, kuramı hakkında da önemli ipuçları, imalar, işaretler içerdiğini söylemek gerekir.²⁹

Fârâbî bu eserinde ilimleri beş ana kısma ayırmaktadır. Eserdeki sıralarına göre bunlar: a) Nahiv/Dil ilmi, b) Mantık ilmi, c) Matematik ilmi, d) Fizik ve Metafizik, e) Siyaset, Fıkıh ve Kelâm'dır. (Fârâbî, 2011: 47). Bunların içerikleri ve alt dalları konusunda ise filozof şunları söylemektedir:

a) Dil/Nahiv/Gramer ilmi (ilmü'l-lisan): Dil ilmi bütün olarak ikiye ayrılır. Onlardan biri herhangi bir toplulukta bir anlama delalet eden sözlerin öğrenilmesi ve sözlerin her birinin delalet ettiği anlamların bilgisidir. Diğeri ise bu sözlerin kanunlarının bilgisidir. Her sanatın kanunları, her biri bu sanatın içerdiği birçok şey hakkında geçerli olan tümel sözlerdir. Böylece de onlar bu sanatta vaz edilen tüm şeyler veya onların çoğu hakkında geçerli olurlar.³⁰ Dil ilmi her toplulukta yedi büyük kısma ayrılır: a) tekil sözler ilmi, b) bileşik sözler ilmi, c) sözlerin tekil oldukları durumdaki kanunlarının ilmi, d) sözlerin birbirleriyle birleştikleri durumdaki kanunlarının ilmi, e) doğru f) yazma kanunları, g) doğru okuma kanunları ve h) şiir kanunları ilmi.³¹ Fârâbî, devamında bunları da ayrı ayrı incelemektedir.

b) Mantık: Filozofa göre Mantık, aşağıda sayacağımız bütün bu alt disiplinleriyle aklı düzeltmeye ve insanı haklarında yanılmasının mümkün olduğu bütün akledilirlerde (*ma'kûlât*) doğru yola, hakikate götürmeye yarayan kanunları, akledilirler konusunda insanı hata yapmaktan, ayağı kaymaktan ve yanlış düşmekten koruyan kanunları, kendileriyle ilgili olarak herhangi bir insanın yanlış yapması mümkün olan akledilirlerin kontrol edilmesi için gereken kanunları verir. Kısaca Mantık, hakikat yolunu gösteren ve akledilirler konusunda hata yapmaktan korunmak hususunda

²⁶ Örnek olarak bk. Kutluer, *İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, 147vd.; Özturan, Hümeýra, “Fârâbî ve İbn Sînâ'da Amelî Felsefe: Bir Mukayese”, *Nazariyat Dergisi* 5/1 (Nisan 2019), 1-36; Korkut, Şenol, “Fârâbî'nin Felsefi Sisteminde İlm-i Medenî, Kelâm ve Fıkıh İlişkisi”, *Eskiýeni* (28/Bahar 2014), 97-136.

²⁷ Fârâbî, Ebû Nasr, *İlimlerin Sayımı*, (*İhsâu'l-ulûm*), Çev. Ahmet Arslan, (Ankara: Divan Kitap, 2011), 47.

²⁸ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 47-48.

²⁹ Ahmet Arslan, “Çevirenin Önsözü”, *İlimlerin Sayımı (İhsâu'l-ulûm)* içinde, çev. Ahmet Arslan, (Ankara: Divan Kitap, 2011), 7-8.

³⁰ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 49.

³¹ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 50-51.

insanlara gerekli olan ilke ve kanunları veren bir sanattır. Filozof bunu şöyle açıklamaktadır: Akledilirler içinde öyleleri vardır ki, onlarla ilgili olarak hata yapılması kesinlikle mümkün değildir. Bunlar “Bütünün parçasından daha büyük olduğu” veya “Her üçün bir tek sayı” olduğu türünden kendileri hakkında insanın adeta doğuştan bir bilgiye ve kesinliğe sahip olduğu şeylerdir. Ancak başka bazı şeyler vardır ki onlarla ilgili olarak hata yapılması, doğrudan uzaklaşıp doğru olmayana yönelmesi mümkündür. Bunlar düşünce, teemmül, kıyas ve akıl yürütme ile idrak edilme özelliğine sahip olan şeylerdir; işte istediği her şeyde kesin doğruya sahip olmayı arzu eden insan mantık kanunlarına öncekilerde değil, ancak bu berikilerde muhtaçtır.³²

Bu açıdan aslında Mantık sanatı Nahiv sanatına benzer. Fârâbî'nin kendi ifadeleriyle “Bu sanat [yani Mantık], nahiv sanatına [yani Dil ilmine] benzer; çünkü Mantık sanatının akla ve akledilirlerle nispeti, Nahiv sanatının dile ve sözlere nispeti gibidir. Nahiv sanatının sözlerle ilgili olan bütün kanunların benzerini Mantık ilmi akledilirlerle ilgili olarak bize sağlar.”³³ Filozof bu iki ilmin benzer ve farklılıklarını bir de genel geçerlik ve kapsam bakımından kıyaslayarak şöyle demektedir: “Mantık, sözlerle (elfâz) ilgili kanunları vermesi bakımından Nahiv ile belli bir benzerliğe sahiptir. Ancak Nahiv ilminin sadece herhangi bir topluluğa ait olan sözlerin kanunlarını vermesine karşılık, kendisinin [yani Mantık] bütün toplulukların dillerinde ortak olan kanunları vermesi bakımından ondan [Nahiv'den] ayrılır. Çünkü dillerde bütün topluluklarda ortak olan bazı şeyler olduğu gibi..., herhangi bir dilde bulunup başkasında bulunmayan özellikler de vardır...”³⁴ Bu demektir ki, Dil ilimi insanların konuştuğu dilde yanlış yapmamalarını sağlayacak ilke ve kuralları; Mantık ilmi ise akli, düşünmeyi hatadan kurtaracak kanunları tespit etmeye çalışır. Şu farkla ki, Nahiv ilmi sadece konu edildiği özel bir dile ait kuralları; Mantık ilmi ise bütün insanların akli ve düşüncesi için genel geçer kanunlar belirlemeye çalışmaktadır.

Mantığın gayesini, faydasını, lüzumunu, mantığı bilmenin avantaj ve dezavantajlarını, kanunlar ve kurallarını... açıkladıktan sonra³⁵ Fârâbî, mantığın kısımlarına gelir ve burada Aristoteles'in mantık eserlerini ve geleneğin bu kitaplar içine dahil ettiği yine Aristoteles'in iki eserini de sayarak mantığın kısımlarını sekiz olarak belirler: a) Kategoriler, b) Önergeler, c) Kıyas (I. Analitikler), d) Burhan (II. Analitikler), e) Topikler, f) Sofistika, g) Retorika ve h) Poetikadır.³⁶

c) Matematik İlimleri: Fârâbî, bu ilimleri yedi kısma ayırmaktadır: a) Aritmetik ilmi, b) Geometri ilmi (ilmü'l-hendese), c) Optik ilmi (ilmü'l-menâzır), d) Astronomi (ilmü'n-nücüm), e) Müzik ilmi, f) Ağırlıklar ilmi (ilmü'l-eskâl) ve g) tedbirler ilmi (ilmü'l-hiyel)dir.³⁷

Bu ilimlerin mahiyetlerini tek tek ele alan Fârâbî, burada bazı ayrımlar da yapmaktadır. Ona göre Aritmetiğin ve Geometrinin nazari ve amelî yönleri vardır. “Amelî Aritmetik”; sayıları tespit edilmek ihtiyacı duyulan cisimler ve başkaları cinsinden şeylerin, mesela insanlar, atlar, altın ve paralarla sayılabilen şeylerin sayılarını, sayılan sayılar olmaları bakımından inceleyen ilimdir. İnsanların alışverişlerinde kullandıkları sayılar, bunlardır. “Nazari aritmetik” ise sayıları genel olarak, yani zihinsel bakımdan cisimlerden ve sayılan her şeyden; sayılması mümkün olan her türlü duyusal şeyden bağımsız olarak inceleyen ilimdir. İlimlerin bütünü içinde sayılan aritmetik ilmi budur. Aynı şekilde “amelî Geometri” bu ilmi bilen herkes, örneğin marangoz ve demirci gibi, kullandıkları cisimde bulunması bakımından mevcut olan doğru ve yüzeyleri inceler ve pratik amaçlar gözetirken; “nazari geometri”, bütün cisimlerde bulunması bakımından mutlak ve genel bir doğru ve yüzeyle

³² Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 57-58.

³³ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 58.

³⁴ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 64.

³⁵ Bk. Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 58-71.

³⁶ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 71-73.

³⁷ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 77-90.

ilgilenir. İlimlerin bütünü içinde sayılan Geometri ilmi budur.³⁸ Aynı şekilde Müzik ilminin de teorik ve pratik yönü vardır ve ilimlerin bütünü içinde sayılan nazari Müzik ilmidir.³⁹

Filozofun burada dikkat çektiği başka bir husus da “Astronomi ilmi” ile “Astroloji”nin farklılığı üzerinedir. Kendi ifadeleriyle, bu adla bilinen ilim iki türdür: a) Yıldızlardan çıkarılan hükümler ilmidir, yani Astroloji. b) İkincisi matematiksel yıldızlar ilmidir, yani Astronomi. İlimler içinde matematiğin bir dalı olarak sayılan ilim budur. Ötekisi ise ancak rüya tabiri, kehanet, falcılık ve benzerleri gibi insana gelecekte olacak şeyleri önceden haber verme gücünü kazandıran maharet ve kuvvetler arasında sayılan şeydir. Matematiksel Astronomi ise, göksel cisimler; onların hareketleri, şekilleri, birbirlerine olan nispetleri, birbirleriyle birleşmeleri ve ayrışmaları gibi yeryüzünden bağımsız yapmakta oldukları hareketlerden dolayı onlara arız olan her şeyi incelediği gibi yeryüzünün bayındır ve bayındır olmayan bölgelerini de araştırır.⁴⁰

d) Tabiat ilmi ve Metafizik: “Tabiat ilmi”, tabii cisimleri ve bu cisimlerle kaim olan arazları inceler ve cisimler yanında bu cisimlerle kaim olan arazların kendileriyle, kendilerinden ötürü ve kendileri için var oldukları şeyleri bildirir. Cisimler içinde cam ve kılıç gibi sanat ürünü (*sinaî*) olanlar vardır. Gök, yer, bitki ve hayvan benzeri, bir sanatın ya da bir insan iradesinin ürünü olmayan ikisi arasında olanlar gibi tabii olanlar vardır. İster sinaî olsun ister tabii olsun bütün cimleri maddesi, amacı, faili ve sureti vardır.⁴¹ İlimler içinde tabiat ilimleri olarak sayılan ilimler, bu tabii cisimleri inceleyen ilimlerdir ve onlar sekiz büyük sınıfa ayrılırlar. Bu sekiz büyük tabiata dair ilimler, Arapça isimleriyle, a) es-Sima’u’t-tabii, b) es-Semau ve’l-â’lem, c) el-Kevn ve’l-fesad, d) el-Asaru’l- ulviye, e) el-Meadin, f) en-Nebât, g) el- Hayevân ve h) en-Nefs’tir.⁴²

“Metafizik”e (el-İlmü’l-ilâhî) gelince, bu ilmin başlıca üç kısmı vardır: a) Varlık olması bakımından varlık ve ona arız olan şeyleri araştıran kısım. b) Tek tek (cüz’i) nazari ilimlerde bulunan burhânları ilkelerini araştıran kısım. c) Ne cisim olan ne de cisimlerde bulunan varlığın yani Tanrı ve diğer maddî olmayan ve maddeyle de hiçbir şekilde alakası olmayan varlıkları inceleyen kısım.⁴³

e) Siyaset, Fıkıh ve Kelâm: Bunlardan “Siyaset ilmi”, iradî fiillerle, iradî hayat tarzlarının çeşitlerini, bu fiiller ve hayat tarzlarının kendilerinden doğduğu yetiler, huylar, karakterler ve özellikleri, onların kendileri için icra edildikleri amaçları, onların insanda nasıl var olmaları gerektiği biçimde bulunmaları için nasıl düzenlenmeleri gerektiğini ve onları korumanın yollarını araştırır. Yine o, fiillerin kendileri için gerçekleştirildikleri amaçlar arasında ayırım yapar. Bu amaçlar içinde gerçekten mutluluk olan şeyler ile zenginlik, şeref ve hazlar gibi aslında mutluluk olmadığı halde öyle zannedilen şeyler vardır. Yine bu amaçlar içinde gerçek mutluluğun nasıl kazanılacağını ve onun tam olarak nerede gerçekleşeceğini araştırmak vardır. Yine bu mutluluğun kazanılmasının ancak bir toplum içinde ama mutluluğa ulaştırma amacıyla kurulmuş bir devlet içinde gerçekleşeceğini bildirir. Bunu yaparken de yönetici/önder ve yönetim çeşitlerini ayırt ederek gerçek mutluluğa ulaştıracak yönetici ve yönetim biçiminin niteliklerini belirler. Bunun için yöneticiliğin iki çeşidini ayırır: Birincisi, mutluluğa götüreceği iradî fiilleri ve hayat tarzlarını kuvvetlendiren önderliktir ki bu, erdemli bir önderliktir. İkincisi ise, mutluluk olmadıkları halde öyle oldukları zannedilen şeyleri

³⁸ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 79-80.

³⁹ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 86-87.

⁴⁰ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 85-86. Fârâbî'nin burada “ilmiliği” hakkında fazla detaya girmedeği Astroloji hakkındaki görüşleri için bk. Fârâbî, Ebû Nasr, “Astroloji Hakkındaki Doğru ve Yanlış Bilgiler”, çev. Mahmut Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* içinde, (İstanbul: Klasik yayınları 2003), 183-192.

⁴¹ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 91.

⁴² Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 95-98.

⁴³ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 98-100.

kuvvetlendiren önderlik tipidir ki bu ise, bilgisiz/cahil önderliktir. Bunlar da ulaşmak istediği amaca göre birçok kısma ayrılır.⁴⁴

İlimlerin Sayımı'nın, bu konuyla ilgili kısmının devamında Fârâbî, erdemli yönetim ya da önderliğin nitelikleri ve erdemli olmayan yönetim çeşitleri ve önderliklerin niteliklerini, erdemli hükümdarların erdemsiz hükümdarlara dönüşmesinin sebeplerini ve bu dönüşümü engelleyecek tedbirleri, özellikle *el-Medinetü'l-fâzılâ*'da, *es-Siyasetü'l-medeniyye*'de ve *Tahsîlü's-saâde*'nin ikinci kısmında detaylandırıp olgunlaştırdığı konuları burada kısaca verir.⁴⁵

Fârâbî, bir başka eserinde Siyâset ilmini şöyle açıklar: “Siyâset ilmi öncelikle mutluluğu araştırır ve mutluluğun iki türünü tanımlar: a) Aslında öyle olmadığı halde mutluluk sanılan mutluluk, b) gerçekte mutluluk olan mutluluk.”⁴⁶ “Sonra, Siyâset ilmi; eylemleri, davranışları, ahlâkı, huyları ve irâdî melekelerin hepsini en son noktasına kadar araştırır... Sonra, siyâset ilmi, bütün bunların bir tek insanda bulunmasının ve bütün bunları bir tek insanın uygulamasının mümkün olmadığını, tersine bunların fiilen ortaya çıkarılmasının ve uygulanmasının bir toplulukta paylaşılmasıyla mümkün olduğunu açıklar... Sonra, (siyâset ilmi), şehirlerde ve ümmetlerde kullanıldıklarında yerleşim yerlerini îmar eden ve halkını da bu hayatta iyiliklere, âhret hayatında ise en yüksek mutluluğa ulaştıran melekeleri, ahlâkı, davranışları ayırt eder ve onları böyle olmayan (melekelerden, ahlâktan ve davranışlardan) ayırır...”⁴⁷

Siyaset ilminin böylece ve daha başka içeriklerini ve işlevini saydıktan sonra, bu ilim için şöyle bir fonksiyon daha ekler: “Siyaset ilmi, âlemdeki nesnelere; kısaca bütün varlıkların derecelerini açıklar ve buna âlemin en aşağıda bulunan parçalarından başlar ve en yetkin varlığa yükselir. Böylece varlıktaki hiyerarşiyi bilir ve bu bilgiyi yöneticilikte esas alır.”⁴⁸ Yine aynı eserde şöyle demektedir: Erdemli şehrin İlk Başkanı'nın (er-Reîsü'l-evvel) “pratik felsefeyi bilmesi yanında... aynı sebeple nazârî felsefeyi de bütünüyle bilmesi gerekir, çünkü onun, izinden gitmek amacıyla Allah'ın âlemdeki yönetimini kavrayabilmesi, ancak oradan (*hünâke*) [nazârî felsefeden] bilgi edinmesiyle mümkündür. Böylece arzulanan hedefe, yani en yüce mutluluğa ulaşmaları için ortaya çıkmaktadır ki, bütün bunlar, şehirlerde ancak onların (şehir halkının) görüşlerini, inançlarını ve eylemlerini birleştiren, (şehrin) bölümlerini uyumlu hale getiren, bağlantı ve düzeni sağlayan ve nihayet iş birliği ve yardımlaşmayı gerçekleştiren ortak bir dinin bulunmasıyla mümkündür.”⁴⁹

Bu görüşlere bakıp denebilir ki, Siyaset ilmi gerçek olan mutluluğu, sahte mutluluktan ayırmak ve gerçek mutluluğa götüren eylem ve davranışların topluma yerleşmesini ve bozulmadan sürmesini sağlamak gibi hayati ödevlerini yerine getirebilmesi için pratik felsefeyi bilmesi yanında nazârî felsefeyle tahsil edilebilecek ontoloji ve epistemolojiye dayanması; özellikle varlıktaki hiyerarşiyi esas alması gerekmektedir. Bu nedendir ki, Fârâbî'ye göre “sağlam” bir ontoloji ve epistemoloji bilgisine dayanmayan yönetim biçimleri “erdemsiz/cahil” yönetim şekilleridir. Aslında anladığımız kadarıyla Fârâbî'nin bu yargısı diğer bütün pratik ilimler için geçerlidir.⁵⁰

Bu gruptaki diğer bir ilim olan “**Fıkıh ilmi**” ise, Fârâbî'ye göre, kanun koyucunun hakkında belirlemede bulunmadığı tek tek özel şeyleri haklarında açık ve özel olarak belirlemede bulunmuş olduğu şeylere bakarak çıkarımda bulunma imkânı veren bir ilimdir. Yine onun sayesinde kanun

⁴⁴ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 101-103.

⁴⁵ Bircan, *İslam Felsefesinde Mutluluk*, 367vd.

⁴⁶ Fârâbî, *Kitâbü'l-mille*, (Fârâbî'nin *Kitâbü'l-Mille* Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi), çev. Fatih Toktaş, *Dîvân Dergisi* 2002/1, 264.

⁴⁷ Fârâbî, *Kitâbü'l-mille*, 265.

⁴⁸ Fârâbî, *Kitâbü'l-mille*, 270-274.

⁴⁹ Fârâbî, *Kitâbü'l-mille*, 273.

⁵⁰ Bu irtibatın nasıl kurulduğunun detayları için bk. Fârâbî, *Mutluluğun Kazanılması*, (Özellikle II. Kısım).

koyucunun kendisine kanun koyduğu getirdiği dinin amacına uygun olarak onun gerçekleştirilmesine çalışma imkanına kavuşturan bir ilimdir. Böylece kanun koyucunun kanunları, sosyal hayatta geçerliliğini ve hakimiyetini zaman kaydı olmadan sürdürme imkânı bulur. Dinin bir inanç boyutu, bir de amel boyutu olmasından dolayı fıkıh da aynı şekilde inançla ilgili bölüm ve amelle ilgili bölüm olmak üzere iki bölüme ayrılır. İnançlar, sübhân olan Tanrı, O'nu nitelemek üzere verilen sıfatlar, alem ve bundan başka şeyler hakkında dince vaz edilmiş olan görüşler (*ârâ*) türünden şeylerdir. Fiiller (*efâl*) ise aziz ve yüce olan Tanrı'ya ibadette bulunmak için yapılan fiillerle şehirlerde çeşitli muamelelerin kendileriyle gerçekleştiği fiiller türünden şeylerdir.⁵¹

Bu grupta üçüncü olarak sayılan “**Kelâm ilmi**”ne gelince, filozofun kendi ifadeleriyle Kelâm, “dinin vaz edicisinin açıkça belirtmiş olduğu belli inanç ve fiilleri muzaffer kılmaya ve bu fiiller ve inançlara aykırı olan her şeyi sözle çürütmeye muktedir kılan bir ilimdir. Bu ilmin de ‘inançla ilgili kısım’ ve ‘fiile ilgili kısım’ olmak üzere iki bölümü vardır. Ancak o, fıkıhtan başka bir şeydir. Çünkü fıkıh bilgini dinin kurucusunun açıkça belirtmiş olduğu inanç ve fiilleri doğru olarak kabul eder ve onları hareket noktaları, ilkeler olarak alır. Sonra onlardan, onlardan lazım gelen sonuçları çıkarır. Kelâm bilgini ise fıkıh bilginin hareket noktaları olarak aldığı şeyleri kendilerinden sonuçlar çıkarmaksızın muzaffer kılmaya çalışır. Birinde bu ikisi birleşirse, o insan aynı zamanda kelâm bilgini olan fıkıh bilgini olur.⁵²

Fârâbî, kelâm ilminin ve kelâmcıların dini savunmak ve onu üstün kılmak için tuttuğu yollar ve savundukları fikirleri birkaç grupta şöyle açıklar: Bir grup, akıl ve vahiy arasında bir kıyaslama yaparak dinlerde bulunan görüşler (*ârâ*) ile onlardaki bütün durumların, insani fikirler, akıl ve idrakte tetkik edilip kavranabilecek türden olmadığı ve dinin öğretisinin aklın açıklayabileceğinden mertebe bakımından üstün olduğu argümanını ileri sürerler. Buna göre kısaca vahyin kaynağı Tanrı'dır ve onda aklın idrakten aciz olduğu ve kendisine erişemeyeceği sırlar vardır. Dolayısıyla insan akli ne kadar yetkinleşirse yetkinleşsin, insani imkân içinde en üst mertebeye ulaşsın, bu aklın vahiy karşısındaki konumu, tecrübeli ve yetkin bir akla sahip olgun bir insan karşısında çocuk akli mesabesindedir. Ayrıca eğer akıl bilinmesi mümkün olan her şeyi bilebilseydi -ki insan böyle yaratılmamıştır-, o zaman vahye ve peygamberlere ihtiyaç kalmazdı. Bu demektir ki, dinlerin verdiği bilgilerin aklımızın kavrama gücüne sahip olmadığı bilgiler olmaları gerekir. Hatta bu grup içindeki bazıları, vahyin, aklın idrak edemeyeceği bilgiler olması yanında akıl tarafından saçma ve inkâr edilmesi gereken şeyler olması gerektiğini bile söylerler. Bu görüşlerini de peygamberlerin güvenilirlik ve doğruluk gibi sıfatlara sahip olduklarını ve gösterdikleri mucizelerle teyit ederler. Başka bir grup kelâmcı ise, mahsûsât, meşhûrât ve makbûlât gibi öncülleri inceleyerek onda dine aykırı bir şey görürlerse, dinin bu şeyi ifade etmek için kullandığı sözü uzak bir teville de olsa tevil ederler. Eğer tevil mümkün olmazsa şöyle bir savunu yaparlar: “Bu şey doğrudur; çünkü yalan söylemesi mümkün olmayan biri tarafından bildirilmiştir.” Bunlardan bir grup da akılla ve tecrübeyle karşı çıkılabilecek olan şeyleri, başka dinleri inceleyerek onlarda bulunan karşı çıkılabilir şeyleri toplamak suretiyle savunabileceklerini düşünürler. Diğer bir kelâmcı grubu ise, kendi dinlerini şüphe kabul etmez bir biçimde doğru kabul ettiklerinden ötürü ne yolla olursa olsun başkalarını yanında onu muzaffer kılmak, güzel göstermek, onunla ilgili şüpheleri ortadan kaldırmak ve hasımlarını ondan uzaklaştırmak gerektiği düşüncesindedirler. Çünkü onlara göre dine karşı çıkanlar ya düşmandır ki, düşmana nasıl davranılırsa ona da öyle davranılmalıdır; ya da akıl ve temyiz gücü zayıftır ki, ona da buna göre hareket edilmelidir.⁵³

⁵¹ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 106-107. Burada kısaca üzerinde durduğu bu ilim üzerinde Filozof, *Kitâbü'l-mille*'de daha detaylı bir şekilde durmaktadır. Bk. Fârâbî, *Kitâbü'l-mille*, 263-264.

⁵² Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 107.

⁵³ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 107-111.

SONUÇ

Görüldüğü gibi Fârâbî, değişik eserlerinde birbirinden farklı gibi gözükken ilimler sınıflandırması yapmıştır. Özellikle *Mutluluk Yoluna Yönelme (et-Tenbîh alâ sebîli's-saâde)*, *Kitâbü'l-burhân* ve *İlimlerin Sayımı (İhsau'l-ulûm)* adlı eserlerinden onun ilimler sınıflaması hakkındaki görüşlerini anlamak mümkün gözükmektedir. *Mutluluk Yoluna Yönelme*'de ilimleri teorik/nazarî ve pratik/amelî olarak ikiye ayırır ve burada Mantık ve Dil ilminden daha çok müstakil bir ilim olarak kabul ettiğini ihsas ettirecek bir yaklaşım sergiler. Ancak burada aynı zamanda Aristoteles'in sınıflamasına oldukça benzeyen bir sınıflama söz konusu olduğundan Mantık ve Dil ilmi hakkında söylediklerini bu iki ilmi "ilimlerin aleti" olarak gördüğü şeklinde okumak da mümkün gözükmektedir. Yani filozofun ifadelerini iki şekilde de yorumlamak mümkündür. *Kitâbü'l-burhân*'da ise ilimlerin konu, yöntem ve nispetleri üzerinde durmaktadır.

İlimlerin Sayımı'nda ise, Fârâbî, Aristoteles'ten nerdeyse tamamen farklı bir sınıflama yapmaktadır. Bu tasnif, filozofun felsefe, din ve medine ilişkisine dair öğretisi, ayrıca erdemli şehir ve ümmet için önerdiği alternatif yönetim biçimleri ile de doğrudan ilişkilidir.⁵⁴ Filozof bu eserinde ilimleri beşli bir taksime tabi tutmaktadır ki bu taksim sadece ona özgüdür. Aristoteles'in sınıflamasında bir ilim olarak değil de bir alet, bir giriş, bir metodoloji olarak ele alınan dolayısıyla ilimler içine dahil edilmeyen Mantık, Fârâbî'de bir ilim sıfatıyla zikredilmektedir. İslam düşüncesinin birer ürünü olan ve Aristoteles'te doğal olarak zikredilmeyen Fıkıh ve Kelâm ilmi Fârâbî'de Siyaset ve Ahlâk gibi ilimlerle birlikte mütalaa edilmektedir. Yine Aristoteles'in kendilerine herhangi bir şekilde yer vermediği Dil ilimleri denilen bir ilimler grubu Fârâbî'nin sınıflamasında ilik sırayı işgal etmektedir. Aristoteles'te ayrı birer ilim olarak değerlendirilen Metafizik ve Fizik, Fârâbî'de aynı kategoride değerlendirilmektedir. Nihayet Aristoteles'in pratik ilimler arasında saydığı Ahlâk ve Ev Yönetimine ise Fârâbî müstakil birer ilim olarak yer vermemiştir.⁵⁵

Fârâbî'nin *farklı gibi gözükken* sınıflandırma biçimlerini, Aristoteles ile ilgili olarak birkaç ihtimali göz önüne alıp değerlendirme yapmak mümkündür. Ancak burada biz buna girmeyeceğiz. Öncelikle belirtmek istediğimiz Fârâbî'nin sınıflamalarının, genel felsefesinin bir gereği olarak "ilim sınıflamalarının belli bir birlik ve hiyerarşiye dayandığı"⁵⁶ ve belli bir amaca matuf olduğudur. Bu önemlidir, zira bu, onun en olgun sınıflamasının hangisi olduğu tartışmalarının bazı yönlerini anlamsız hale getirmektedir. Dolayısıyla ikinci olarak, filozofun bu konudaki görüşlerinde "köklü" bir değişme ve hatta tekamülden bahsetmek de mümkün gözükmemektedir. Burada biz, bunun tartışmasına da girmeyeceğiz, ancak bu soruna da ışık tutacağını düşündüğümüz *İlimlerin Sayımı*'ndaki sınıflamanın; ama bilhassa filozofun "Pratik felsefe ya da Medeni ilim" dediği "Siyaset felsefesi"ne dahil ettiği Fıkıh ve Kelâm ilimleri üzerinden bir değerlendirme yapmak istiyoruz.

Gördüğümüz üzere Fârâbî, *İlimlerin Sayımı* adlı eserinde amacının kendi zamanında bilinen ilimleri teker teker saymak, onların konuları, kıymetleri hakkında bilgi vermek, böylece bu bilimlere öğrenmek isteyen kişinin, neye giriştiğinin, neyi incelediğinin ve bu incelemenin kendisine ne faydası olacağını, bütün bunlardan ne kazanacağını ve hangi üstünlüğü elde edeceğini ortaya konulması

⁵⁴ Korkut, "Fârâbî'nin Felsefi Sisteminde İlm-i Medenî, Kelâm ve Fıkıh İlişkisi", 131.

⁵⁵ Arslan, "Çevirenin Önsözü", 11-14. Arslan bu çalışmada Fârâbî'nin bu eserindeki sınıflamasını Aristoteles'in sınıflamasıyla geniş bir karşılaştırmasını yapmaktadır. bk. Arslan, Ahmet, "Çevirenin Önsözü", 7-44.

⁵⁶ Osman Bakar şöyle demektedir: "Fârâbî'nin bütünüyle kabul ettiği geleneksel epistemolojiyle ilgili en temel fikir, ilimlere dair birlik ve hiyerarşidir. Bu düşünce ile geleneksel epistemoloji arasındaki derin bağlantı bir açıdan düşünce, epistemolojideki geleneksel tahkikin neticesi iken başka bir açıdan onun bu incelemenin temeli olduğu ifade edilebilir. Önceki doğrudur. Çünkü bu düşünce, insan aklına ve onun düşünme bilme etkinliğine dair tevhid akidesinin tatbikinin neticeleridir." Bakar, Osman, *İslam Düşüncesinde Bilimler Tasnifi*, çev. Erhan Güngör (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 60.

olduğunu söylemektedir. Bununla birlikte adı geçen bu eserin içeriği ve ilimlerin sıralanışına bakıldığında, ilimleri teker teker sayılışının ve gördüğümüz şekilde sıralanışının bu amaca matuf olması yanında özellikle Fârâbî'nin felsefe anlayışı bir bütün olarak göz önüne alındığında, bu sayımın onun felsefe tasavvurunu ele veren bir amaca matuf olduğu da kolayca görülmektedir.

Öncelikle belirtelim ki, a) Fârâbî'nin ilimler sisteminde “ilimler” vardır, onlar felsefenin kısımları yahut cüzleridir. Yani ilimlerin her biri tek tek “felsefî”dir; fakat bunlardan münhasıran biri veya birkaçının “felsefe” diğerlerinin “ilim” oluşu diye bir şey bahis konusu değildir. Dolayısıyla Fârâbî’de felsefe “ilim” teriminde kristalize olan muayyen bir metodolojiye dayalı entelektüel faaliyetin adı olarak kavranmaktadır.⁵⁷ Bu nedenle bütün ilimler, bu anlamıyla “insanî”dir. b) Bunun bir sonucu ve gereği olarak ikincisi ve en önemlisi ise Fârâbî’de ilimlerin, Âmirî, İhvân-Safâ ve Gazzâlî örneklerinde olduğu gibi “dinî/şer’î-felsefî”, “naklî-aklî” ya da “millî-hikmî” şeklinde bir ayrımı yoktur. Yalnızca ilimler vardır ve onlar yukarıda gördüğümüz şekilde konularına, yöntemlerine ve amaçlarına göre ayrılır ve sıralanırlar. Şüphesiz var oluş gerekçesini “din”de bulan ilimler vardır. Kelâm ve Fıkıh böyle ilimlerdenidir. Nitekim Fârâbî tarafından bu iki ilim gerçekten de “din/mille” kavramıyla ilişkisi içinde ilimler sistemi içinde belirgin bir yere sahiptir. Bu yer öylesine tereddütsüzce belirlenmiş ve öteki ilimlerle ilişkilendirilmiştir ki, Fıkıh ve Kelâm için ayrıca bir ‘dinî ilimler’ kategorisi varsaymak zâit olmuştur. Nasıl ki, felsefenin nazarî ve amelî yönleri varsa dinin/mille’nin de nazarî (ârâ’sı; öğretileri) ve amelî (ef’âl’i; davranış şekilleri) veçheleri vardır. Ve gördüğümüz üzere Fıkıh ilmi gerek ‘ârâ’ ve gerekse ‘ef’âl’ planında şeriat koyucunun tasrih etmediği hususlarda ve şeriatın güdülen maksada uygun olarak, açıkça belirlenmemiş kaide ve tariflerden hareketle yani hükümler çıkarma sanatıdır. Şu kadar var ki, Fıkıh ef’âl planındaki takdirlerinde ‘Medeni ilmin’ bir cüz’ü, amelî felsefenin altındaki bir şube mesabesinde dir. ‘Ârâ’ planındaki takdirlerinde ise nazarî felsefenin bir cüz’ü, onun altındaki bir şube sayılmalıdır. Yani diğer bütün cüz’î ilimlerde olduğu gibi Fıkıha da küllî prensiplerini ‘felsefe’ vermektedir. Bu prensipler öğretilere ilişkin olduğunda amelî felsefeye irca olunabilir türdendir. Böylece var oluş gerekçesini dine borçlu olan bu ilim, usul ve furûu bakımından felsefeye dayanmaktadır. Kelâm ilmi de aynıdır. Şu farkla ki, fıkıhçının (fakih) işi hüküm çıkarma (istibât) iken kelâmcının işi savunma, destekleme ve üstün gelmedir (nusret). Fıkıhçının yeni hükümler çıkarmak için dayandığı ilkeler, kelâmcı için savunulacak ilkelerdir.⁵⁸

Öte yanda Fârâbî'nin, Ahlâk ve Siyaset hakkındaki genel görüşü, onların birbiriyle tamamlanan bir bütün oluşları yönündeki yargısıdır. Bu nedenle o çoğu zaman ahlâk konularını, Siyaset içinde, ama Ahlâka vurgu yaparak işler. Ona göre Ahlâk “huy, davranış ve iradî fiillerin gayesinin

⁵⁷ Kutluer, *İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, 151.

⁵⁸ Kutluer, *İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, 163-164. Fârâbî, din ile ilgili olarak *Kitâbü'l-mille*'de şöyle demektedir: “Erdemli din, felsefeye benzer. Nasıl ki felsefe nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayrılır; nazarî ve düşünsel olanın, insan tarafından bilindiğinde yapılması mümkün olmayan şey olduğu; amelî olanın ise insan tarafından bilindiğinde yapılması mümkün olan şey olduğu (kabul edilirse) din de böyledir. Dinde amelî olan şeyler, küllîleri amelî felsefede yer alan şeylerdir; çünkü dinde amelî olan hususlar, sınırları şartlarla belirlenmiş küllî şeyler olup; şartlarla kayıtlı olan, şartsız görünenlerden daha özeldir. Sözelimi “yazan insan” sözü “insan” sözünden daha özeldir. Öyleyse erdemli yasaların hepsi amelî felsefede yer alan küllî şeylerin içinde yer alır. Dindeki nazarî görüşlerin kesin kanıtları da nazarî felsefede yer alır ve bu görüşler kesin kanıtlar olmadan dinde bulunabilir. Öyleyse dini oluşturan iki parçanın her ikisi de felsefeye dahildir; çünkü bir şeyin ilmin bir parçası olduğu veya söz konusu ilme dahil olduğu şu iki yönden söylenebilir: a) Kesin kanıtlar olmadan benimsenen bir şeyin kesin kanıtlarının o ilimde bulunması yönünden, b) küllîleri kapsayan ilmin, ona dahil olan şeyin cüz’lerinin sebeplerini sağlaması yönünden. Öyleyse amelî felsefe, eylemlerin hangi şarta, hangi amaca bağlı olarak gerçekleşmesini sağlayan şartların sebeplerini verir. Eğer bu şeyin ilmi, kesin kanıta dayalı ilim olursa, felsefenin amelî bölümü, erdemli dinde geçerli olan belirlenmiş eylemlerin kanıtlarını verir. Felsefenin nazarî bölümü ise dindeki nazarî bölümün kanıtlarını verir. Öyleyse erdemli dini oluşturan sultanlık mesleği de felsefenin çerçevesi içindedir. Fârâbî, *Kitâbü'l-mille*, 261.

mutluluk, hakikî mutluluğu kazandırmanın da iyilik ve erdemler olduğunu ortaya koyan ilimdir". Siyaset ise bu iyilik ve erdemlerin şehirler ve milletler içerisinde gerçekleştirilmesini sağlayacak yönetimin biçimini ve fiillerini ele alır. Ahlâk ve Siyasetin birbirini tamamlayan iki parça oluşu açık şekilde ortaya konmasına rağmen, Fıkıh ve Kelâmın ahlâk ve siyasetle ilişkisi yahut Medenî ilim olarak bu dört disiplinin birbiriyle bağlantısı *İlimlerin Sayımı*'nda sunulmaz. Burada Fıkıh ve Kelâm, felsefi Ahlâk ve Siyasetin bir parçası olarak ortaya konmaz, daha ziyade bir bütün oluşturan Ahlâk ve Siyasetten belirgin şekilde ayrı olan, ancak Medenî ilim kapsamında da değerlendirilen iki ilim olarak konumlandırılır. Fârâbî bu bağlantıyı, yukarıda da değindiğimiz üzere, daha ziyade *Kitâbu'l-mille* ve *Kitâbu'l-hurûf* adlı eserlerinde işlemektedir.⁵⁹

Kitâbu'l-hurûf'tan bir alıntı yaparak bu bağlantının nasıl kurulduğuna bakacak olursak, Fârâbî şöyle demektedir: "Din (mille) 'insanî kılındığında' zamanca felsefeden sonradır. Kısaca dinle, felsefede ortaya konan teorik ve pratik şeylerin, ikna etme veya hayal ettirme yoluyla yahut ikisiyle birlikte halkın anlayabileceği tarzlarda onlara öğretilmesi amaçlanır. Kelâm ve Fıkıh sanatı, zaman bakımından dinden sonra gelir. Şayet din, kadim bir zannî veya çarpıtılmış felsefeye tabi ise dine tabi olan kelâm ve fıkıh da bunlar gibi hatta bunlardan daha aşağı olur."⁶⁰ Geline bu noktada, Fârâbî'nin bu çok tartışılmış, hala tartışılan ve *Kitâbu'l-mille*'de de tekrar ettiği benzer görüşlerini burada bütün yönleriyle tartışmamız mümkün değildir. Burada bizim altını çizmek istediğimiz şey, felsefe-din ilişkisi konusunda genellikle ihmal edilen ve görmezden gelinen Fârâbî'nin 'din insani kılındığında' kaydı ile 'insani düşüncenin her kişide ve kültürde burhani bir yetkinlik düzeyine ulaşmasından önce zan ve safsata gibi bir *çocukluk, eksiklik* aşamaları yaşamasının tabiiliğine' yaptığı vurgudur. Dolayısıyla ve kısaca filozof, bize göre burada düşüncenin gelişim süreçleri göz önüne alınır, "dinî/vahyî" felsefeye değil, varlığını dinden alan ilimleri felsefeye tabi kılmak istemektedir. Nitekim Fârâbî, şöyle demektedir: "Açıktır ki kelâm ve fıkıh sanatı, dinden sonradır; din felsefeden sonradır;⁶¹ cedeli ve sofistik güçler, felsefeden öncedir; cedeli ve sofistik felsefe, burhani felsefeden öncedir; dolayısıyla felsefe, bütün olarak, aletleri kullananın zaman bakımından aletlerden önce gelmesi gibi, dinden önce gelir. Cedeli ve sofistik (güçler) ağacın gıdasının meyveden önce olması gibi veya çiçeğin meyveyi öncelemesi gibi felsefeyi önceler. Din ise hizmetçiyi kullanan reisin hizmetçiyi veya aleti kullananın aleti öncelemesi gibi kelâm ve fıkıh önceler."⁶² Bu açıkça şu demektir: Pratik alan esas olarak aklî/felsefi yolla bilinir, dolayısıyla bu alanda "aklî/felsefi belirleme" esastır; Fıkıh ve Kelâm da "pratik felsefe/medenî ilim" altında yer alır ve dolayısıyla o *esasa* tabidir. Bu da şu demektir: Fıkıh ve Kelâm *tek başlarına* siyasete yön veremezler, ancak Pratik/medenî felsefe de Fıkıh ve Kelâmı ihmal ederek bir *erdemli yönetim* tasavvuru ve uygulaması ortaya koyamaz. Bu durumda ne felsefe dini, ne de din felsefeyi yok sayabilir.

Sonuç olarak Fârâbî'nin yukarıda işaret etmeye çalıştığımız özelliklerinden dolayı çok ilginç ve aynı ölçüde derin olduğunu düşündüğümüz bu ilimler sınıflaması, kendisinden sonra gelen diğer müslüman bilim sınıflayıcıları tarafından bütünlük ve anlam bakımından takip edilmiş gözükmemektedir. Oysa Fârâbî'nin "niyeti", "kılavuz fikri", "uyduğu akli plan"; kısaca "derin ve

⁵⁹ Özturan, "Fârâbî ve İbn Sînâ'da Amelî Felsefe: Bir Mukayese", 5.

⁶⁰ Farabi, Ebû Nasr, *Kitâbü'l hurûf (Harfler Kitabı) -Metin ve Çeviri-*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayınları, 2008), 69. "Fârâbî'ye göre genel anlamında din, genel anlamında filozof/peygamberin, Faal Akıl'dan yetkinleşmiş nazari ve amelî aklına, keza tahayyül yetisine inen vahyin küllî hakikatlerini toplumun her kesiminin epistemik yetileri, kültür ve algı düzeylerini ikna edebilecek şekilde temsil, tahvil ve taklit formlarına döktüğü inanç ve fiiller dizisine referans vermektedir. Kelâm ve fıkıh ise vazedilmiş bu dinin filozof-peygamber ve filozof-kral sonrası, yani taklit döneminde ortaya çıkacaktır." Korkut, "Fârâbî'nin Felsefi Sisteminde İlm-i Medenî, Kelâm ve Fıkıh İlişkisi", 131.

⁶¹ Burada felsefe kavramının genel bir anlamda kullanıldığı hatırd tutulmalıdır. Yani burada burhani, cedeli, sofistai, sahte... bütün çeşitleriyle bir felsefe.

⁶² Farabi, *Kitâbü'l hurûf*, 70.

orijinal bir yapıya sahip” temel görüşü, tezi devam ettirilseydi, İslam medeniyetinde gelişen “ilim”, “felsefe” ve “din-felsefe ilişkisi” konusunda belli ki, daha verimli sonuçlar ortaya çıkacak, özellikle düşünsel gelişime ket vurabilen “çatışma” yerine birbirini besleyen “çatışma; eleştirel bakış” hâkim olacaktı. Varoluşunu dinde bulan ilimler; yaygın sınıflamayla “dini ilimler”, mümkün olduğu ölçüde “burhânî” olmayı hedefleyecekler, böylece “din de hakikatini” daha “ikna” edici olarak yayacaktır. Zira Fârâbî'nin nazarında Fıkıh ve Kelâm, öyle anlaşılıyor ki, “aynı zamanda ‘Erdenli kent halkının görüşleri’ ve fiillerini, bu halkın çoğunluğu bakımından sağlam ve sağlıklı tutan sosyal-siyasal (medeni) ilimler”⁶³ olduğuna göre eğer “din” erdemli (fâzıl), tutarlı/doğru (sahih) ve mümkün genişlikte *iknâ* olmak istiyorsa -ki İslam özü itibarıyla böyledir- bu dinden hareketle gelişen ilimler de ilkeler ve yöntem bakımından “felsefe”ye “tabi” olmak durumundadır. Son olarak belirtelim ki burada sözü edilen “felsefe”, “ilim” ve “din/mille” kavramlarını Fârâbî'nin anladığı anlamda anlama gibi bir bilimsel zorunluluğumuz vardır; çünkü onun görüşleri bu bütünlük içinde bir anlama sahiptir. Aksi halde geleneğin ve özellikle de modernizmin bu kavramlara yüklediği anlamlarla kayıtlı kalınarak konuya bakılacak olursa, Fârâbî'nin bize söyleyecek bir şeyi yoktur. Onun bütün çabasının, “tutarlı bir entelektüel bütünlük”ün nasıl sağlanabileceği bir “perspektif”ten hareket ettiği unutulmamalıdır; bunun aksi ise, bilindiği gibi “dinî-dünyevî” ayırımını bir “paradigma” olarak *dayatan* yaklaşımlardır.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

KAYNAKÇA

- Arslan, Ahmet. “Çevirenin Önsözü”, *İlimlerin Sayımı (İhsâü'l-ulûm)* içinde. çev. A. Arslan. Ankara: Divan Kitap, 3. Baskı, 2011.
- Bakar, Osman. *İslam Düşüncesinde Bilimler Tasnifi*. çev. Erhan Güngör. İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.
- Bircan, Hasan Hüseyin. *İslam Felsefesinde Mutluluk*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2020.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *Kitâbü'l-mille*. (Fârâbî'nin *Kitâbü'l-Mille* Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi). çev. Fatih Toktaş. *Divân* 2002/1.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *es-Siyâsetü'l-medeniyye*. çev. Mehmet Aydın, Abdulkadir Şener, M. Rami Ayas. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *İdeal Devlet (el-Medînetü'l-fâzılâ)*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Divan Kitap, 5. Baskı, 2013.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *İlimlerin Sayımı (İhsâü'l-ulûm)*, çev. Ahmet Arslan. Ankara: Divan Kitap, 3. Baskı, 2011.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *Kitâbü'l-burhân*. çev. Ömer Türker - Ömer Mahir Alper. İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *Mutluluk Yoluna Yönelme (Tenbîh alâ sebîli's-saade)*. çev. Hanifi Özcan. İzmir: Anadolu Matbaacılık, 1993.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *Mutluluğun Kazanılması (Tahsîlü's-saade)*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Divan Kitap, 2. Baskı, 2012.
- Fârâbî, Ebû Nasr. “Astroloji Hakkındaki Doğru ve Yanlış Bilgiler”. çev. Mahmut Kaya. *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* içinde, İstanbul: Klasik Yayınları 2003.
- Korkut, Şenol. “Fârâbî'nin Felsefi Sisteminde İlm-i Medenî, Kelâm ve Fıkıh İlişkisi”. *Eskiye* 28 (Bahar 2014), 97-136.
- Kutluer, İlhan. *İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*. İstanbul: İz Yayınları, 1. Baskı, 1996.
- Özturan, Hümeýra. “Fârâbî ve İbn Sînâ'da Amelî Felsefe: Bir Mukayese”. *Nazariyat Dergisi* 5/1 (Nisan 2019), 1-36.
- Toktaş, Fatih. “Fârâbî'nin *Kitâbü'l-Mille* Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi”. *Divân* 2002/1, 247-273.

⁶³ Kutluer, *İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, 164.